

Світлана Місержи

**ЛІНГВІСТИЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНА САМООРГАНІЗАЦІЯ
(НА ПРИКЛАДІ БОЛГАРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ)**

Політизація відносин між російською і українською культурними ідентичностями (зокрема мовними) є важливою складовою сучасного українського суспільства. Вона, якщо навіть не визначає, то принаймні значно впливає на його майбутнє. Будучи однією з детермінант відтворення біполярної самоорганізації суспільства, вона має внести серйозні корективи в розробку і реалізацію державної етнонаціональної політики стосовно етнічних меншин з низьким етнічним статусом.

Культурна ідентичність (зокрема мовна) цих меншин, на наш погляд, може стати одним з ресурсів подолання жорсткої біполярної соціокультурної самоорганізації.

Відповіді на численні питання стосовно етнічного майбутнього національних меншин багато в чому визначаються орієнтацією молодого покоління на реалізацію етнокультурної спадкоємності, їх здатністю до формування і розвитку етнічної ідентичності. У цьому контексті особливий інтерес становлять учні загальноосвітніх шкіл, етнонаціональна свідомість яких формується під впливом нових соціально-історичних реалій.

Об'єктом нашого дослідження були учні болгарського походження (один або обое з батьків є болгарами) старших класів шкіл місць компактного розселення болгарської етнічної меншини на півдні Одеської області.

Метою дослідження було вивчення стану етнічної ідентичності в учнів загальноосвітніх шкіл. Дослідження проводилося методом

опитування. Учням пропонувалося заповнити анкету, що складалася з 56 питань. Було опитано 270 учнів болгарського походження. Усі питання анкети були пов'язані в тематичні блоки, питання одного з яких стосувалися етнолінгвістичних проблем. У цій статті ми зупинимося на деяких питаннях, які демонструють реальне знання учнями болгарської мови, сфери її використання як засобу спілкування, мовну самоідентифікацію.

Питання про мову включалися в усі радянські і всеукраїнську 2001 р. переписи. Усюди використовувалася одна й та сама категорія – “рідна мова”. Однак вона не має в науці чіткої дефініції. Тому істотним недоліком формулювання головного мовного опитування, на що неодноразово звертали увагу вчені, є змішування декількох різних за змістом категорій (мовних настанов, компетенції і поведінки), що створює невизначеність під час інтерпретації результатів переписів¹.

Питання про “вільне володіння” мовами страждає такими самими недоліками, не кажучи про його коректність стосовно людей, знайомство яких з граматику декількох мов, зокрема й західноєвропейських, але не мови свого етносу, гарантовано програмами загальноосвітніх установ. Загальновідомо, що наукова обґрунтованість етносоціологічного аналізу диктується політичною значущістю висновків, що формулюються дослідниками. Гуманістичні принципи послідовно реалізуються тоді, коли вони визначають усю методологію і методику дослідження.

Не зупиняючись на дискусійності визначень змісту поняття “рідна мова” в сучасних концепціях, відзначимо положення, які стали початковими методологічними настановами нашого дослідження. Враховуючи особливості функціонування етнічних мов національних меншин (з низьким етнічним статусом) та мовної політики стосовно цих меншин, ми виходимо з того, що для збереження і відтворення етнічності необхідний збіг: етнічного походження і мови первинної соціалізації (передусім мови внутрішньородинного спілкування); мови родинного спілкування та мовної самоідентифікації. На самоідентифікацію, як етнічну, так і мовну, впливають походження, компетентність, традиції самовизначення, етнічний статус, політична ситуація тощо. Рівень кореляції між етнічним походжен-

ням, мовою первинної соціалізації та мовною самоідентифікацією є важливим діагностиком стану етнічної ідентичності, з одного боку, і державної етнополітики, з іншого.

Необхідно зауважити, що респонденти навчалися в школах з російською мовою викладання і вивчали державну мову як предмет. У зв'язку з відсутністю болгарської мови як предмета в обов'язковій частині навчальних планів, об'єм і форма її вивчення протягом всього часу навчання в школі змінювалися. У різних школах в різні роки болгарська мова вивчалася й як обов'язковий предмет 1 – 2 години на тиждень факультативно. Слід наголосити, що з введенням програм вивчення другої іноземної мови, внаслідок чого навчальними планами передбачається обов'язкове вивчення чотирьох мовних предметів (українська, російська і дві західноєвропейські), викладання болгарської мови в цих школах фактично згорнуто.

Учні болгарського походження становлять майже 95% випускників шкіл, в яких проводилося опитування. У селах цей показник становить 98,8%, в Болграді – близько 66%. Випускники іноетнічного походження вчать, головним чином, в Болграді та мешкають не лише в самому місті, а й у сусідніх селах з гагаузьким та гагаузько-албансько-болгарським населенням.

74,6% випускників болгарського походження народилися в етнічно однорідних болгарських родинах. Міжнародним родинам, в яких були народжені респонденти, властиві “поліетнічність”. Найбільшу роль в їх створенні відіграють представники української національності. Респонденти болгарсько-українського походження становлять 13,8%, болгарсько-російського – 5,6% вибіркової сукупності. На частку інших змішаних шлюбів припадає 5,9%.

З таблиці 1 бачимо, що 86,37% респондентів обрали болгарську самоідентифікацію. Крім того, ще 3,3% вказали на свою подвійну етнічну самосвідомість (зокрема болгарську). Ці показники за підвбірками становили: змішаного походження – 51,43% і 12,9%, незмішаного походження – 98,5% і 0%. Як бачимо, абсолютна більшість респондентів болгарського походження, зокрема народжених у змішаних шлюбах, обирають болгарську самоідентифікацію, і вона у них носить стійкий характер. Привертає увагу те, що, незважаючи на “поліетнічність” міжетнічних шлюбів, респонденти змі-

шаного походження, крім болгарської, обирають українську (5,1%) і російську (3,7%) національності. Виняток становлять ті, хто вказав на подвійну самоідентифікацію, а також один випадок вибору румунської національності. Має місце тенденція вибору національності більш високого етнічного статусу (української і російської), зниження стійкості болгарської самоідентифікації за рахунок вибору біетнічності.

Таблиця 1

Етнічна самоідентифікація респондентів болгарського походження, %.

Самоідентифікація	Незмішаного походження	Змішаного походження	Усього
Болгарин (ка)	98,5	51,43	86,37
Біетнічність (зокрема болгарська національність)	-	12,9	3,33
Українець(ка)	1,5	20,0	6,2
Росіянин(ка)	-	14,28	3,7
Румун(ка)	-	1,4	0,37
Усього	100	100	100

На питання про мову родинного спілкування респондентам була дана можливість вказати на один і більше варіантів відповідей. У разі вибору більш ніж одного варіанта вони мали змогу зазначити основну мову спілкування. Таблиця 2 свідчить, що 85,53% опитаних спілкуються вдома виключно болгарською (72,2%), а також головним чином болгарською (13,33%). Ще 7% вказали на те, що в їх родині спілкуються болгарською і російською мовами однаковою мірою. Не спілкуються болгарською вдома 5,91% опитаних.

Таблиця 2

Мова спілкування в сім'ї, %

Варіанти відповідей	Незмішаного походження	Змішаного походження	Усього
Болгарська	88,0	27,1	72,2
Болгарська; болгарська і російська	8	20,0	11,11
Болгарська; болгарська і українська	0,5	4,3	1,48

Болгарська; болгарська, російська і українська	0,5	-		0,37	
Болгарська; російська тощо	-	1,4	52,8*	0,37	85,53
Болгарська і російська	1,5	98,5**	22,9	7,0	
Російська; болгарська і російська	0,5	4,3		1,48	
Російська	1,0	15,7		4,8	
Українська	-	1,4		0,37	
Російська і українська	-	2,86		0,74	

Примітка:

Рубіжні дані по стовпцю *(болгарська, головним чином болгарська, нарівні з іншою), ***(болгарська і переважно болгарська), які корелюють з етнічною самоідентифікацією.

Порівнюючи дані таблиць 1 і 2, неважко помітити позитивну кореляцію між показниками болгарської етнічної самоідентифікації і болгарської мови як мови родинного спілкування. Так, болгарська самоідентифікація становить 86,37% вибіркової сукупності, і водночас 85,53% респондента назвали болгарську мову єдиною й головною мовою родинного спілкування. Ці показники у випускників змішаного походження становлять 51,43% і 52,8%. Обрали болгарську національність 98,5% респондентів з етнічно гомогенних болгарських родин, і 98,5% з них вказали на болгарську мову як мову спілкування – єдину, головну і водночас з російською. Як бачимо, функціонування болгарської мови як мови внутрішньорозинного спілкування і вибір болгарської національності мають виявлену позитивну кореляцію. У підвиборці незмішаного походження вона найбільш виражена.

Таким чином, болгарська мова залишається мовою спілкування в родинах і первинної соціалізації респондентів. Її витіснення, передусім російською, відчутне в підвиборці змішаного походження, де нею вже не говорять в родинах кожного п'ятого з опитаних. По вибірковою сукупністю цей показник становить лише 5,9%.

З таблиці 3 пересвідчуємося, що загалом по вибірці 82,95% вважають, що своїм знанням болгарської мови вони зобов'язані передусім родині. Так само висловилися 71,42% учнів змішаного походження. Це підтверджує наше висловлювання про болгарську мову як мову первинної соціалізації опитаних, зокрема народжених

у змішаних шлюбах. Цікаво відзначити, що з 15 випускників іноетнічного походження 9 вказали на те, що болгарську мову вони засвоїли завдяки родині. Це свідчить, з одного боку, про те, що вони народжені в змішаних у другому поколінні болгарських родинах, в яких продовжують спілкування болгарською мовою.

З іншого, це явище підтримується тим, що сфера функціонування болгарської мови не обмежується внутрішньородинним спілкуванням. Останнє висловлювання підтверджують дані таблиці 4, з якої бачимо, що розуміють і спілкуються діалектною болгарською мовою 93,32% вибірки (90,03% змішаної і 94,5% незмішаної підвиборок). Знають діалектну і літературну болгарську мову 98,13% (показники – діалектні і лише літературні) респондентів (змішаного походження – 92,89%, незмішаного – 100%). Фактичний збіг відповідей на питання про знання діалектної болгарської мови (93,32%) і мову внутрішньородинного спілкування (болгарська, головним чином болгарська або нарівні з російською – 94,0%) свідчить про високий ступінь об'єктивності результатів опитування. Таким чином, рівень знання болгарської мови респондентами високий і різниця між показниками змішаної і незмішаної підгруп незначна або знаходиться в рамках похибки. Це підтверджує висновки дослідників, що в місцях компактного проживання болгарської етнічної групи кількість тих, хто знає болгарську мову, не скорочується², вона залишається мовою спілкування позашкільних груп, міжнаціонального спілкування на поселенському рівні³.

Таблиця 3

**Думка учнів про роль родини, школи тощо
в засвоєнні болгарської мови, %.**

Сума відповідей більше 100%, оскільки частина опитаних вказали більш ніж на один варіант відповіді.

Варіанти відповідей	Незмішаного походження	Змішаного походження	Усього
Родина	29,0+58,0 з інш.	24,28+47,14 з інш.	27,77+55,18 з інш.
Школа	11,0+55,0 з інш.	14,28+45,71 з інш.	11,85+52,59 з інш.
Самоосвіта	0+1,0 з інш.	0+1,43 з інш.	0+1,1 з інш.
Спілкування з друзями	0+5,0 з інш.	7,14+14,28 з інш.	1,85+7,4 з інш.
Інше	0,5	-	0,37

Таблиця 4

Оцінка учнями свого знання болгарської мови, %.

Сума відповідей більше 100%, оскільки частина опитаних вказали більш ніж на один варіант відповіді.

Варіанти відповідей	Незмішаного походження	Змішаного походження	Усього
Знаю літературну мову	5,5+60,0 з інш.	2,86+38,6 з інш.	4,81+54,44 з інш.
Розумію і спілкуюсь на діалекті	29,0+65,5 з інш.	41,43+48,6 з інш.	32,22+ 61,1 з інш.
Читаю і перекладаю зі словником	0+ 5,5 з інш.	0+10,0 з інш.	0+ 6,66 з інш.
Розумію, але не спілкуюсь	-	1,43+4,3 з інш.	0,37+ 1,1 з інш.
Знаю окремі слова	-	1,43+ 2,86 з інш.	0,37+ 0,74 з інш.
Інше	-	-	-
Не знаю	-	-	-

Важливо враховувати суб'єктивність будь-яких самооцінок, зокрема й самооцінки знання мови. На підставі включеного спостереження ми можемо стверджувати, що простежується тенденція “завищення” учнями свого знання літературної болгарської мови, пов’язана з її введенням багатьма школами в програму навчання. Це, на наш погляд, свідчить швидше про подолання низки нав’язаних стереотипів про мову етносу, співвідношення норм її діалектних і літературних форм тощо, які підтримувалися низьким її офіційним статусом, відсутністю доступу до вивчення, болгарської книги тощо.

Таблиця 5

Визначення рідної мови, %

Варіанти відповідей	Незмішаного походження	Змішаного походження	Усього
Болгарська	43,5	12,86	35,55
Болгарська; болгарська і російська	22	18,6	21,1
Болгарська; болгарська, українська	15	12,86	14,4
Болгарська; болгарська, українська і російська	2,5	1,43	2,2

Болгарська; болгарська, російська та ін.	-	83,0	1,43	34,32	0,37	73,62
Болгарська і російська	4,0		5,7		4,4	
Болгарська, українська	3,5		2,86		3,3	
Болгарська, російська і українська	-		2,86		0,74	
Болгарська і російська; Болгарська і українська	4,5	95,0	- 0	45,74	3,3	85,36
Російська	0,5		12,86		3,7	
Російська; болгарська і російська	2,0		14,3		5,2	
Російська; болгарська і українська	-		1,43		0,37	
Російська; болгарська, російська і українська	0,5		1,43		0,74	
Українська	-		1,43		0,37	
Українська; болгарська і українська	1,0		2,86		1,48	
Українська; болгарська і російська	-		1,43		0,37	
Українська; болгарська, російська і українська	1,0		1,43		1,1	
Російська, українська та ін.	-		1,43		0,37	
Російська і українська	-		2,86		0,74	

Порівняємо дані таблиць 1, 2 і 5. З таблиці 5 бачимо, що болгарську мову різною мірою вважають “рідною” 98,89% вибіркової сукупності. 73,62% респондента такою вважають виключно болгарську і передусім болгарську. Ми можемо припускати з високою мірою імовірності, що на момент опитування, за необхідності дати однозначну відповідь, вони обрали б болгарську лінгвістичну самоідентифікацію. Цей показник (73,62%) в цілому збігається з питомою вагою респондентів, які спілкуються вдома виключно болгарською мовою (72,2%). Однак він нижчий за показник респондентів, що вказали на те, що болгарська мова є єдиною і головною мовою спілкування в родині (85,53%), який збігається з часткою респондентів, що обрали болгарську національність (86,37%). Про аналогічну закономірність (з відхиленнями в рамках похибки) свідчить і аналіз даних по підвиборках змішаного і незмішаного походження. Це означає, що імовірність вибору респондентами, що спілкуються вдома болгарською мовою, болгарської самоідентифікації є вищою,

ніж вибору ними болгарської мовної самоідентифікації. Показник позитивної кореляції мови родинного спілкування і етнічної самоідентифікації буде вищим, ніж аналогічний показник мови спілкування в родині і лінгвістичної самоідентифікації. Місце мови в спілкуванні родини (єдина, головна, нарівні з іншою, другорядна) є досить точним провісником етнічної і мовної самоідентифікації наших респондентів. Це означає, що мова спілкування в родині є більш інформативним показником стану їх етнічності, ніж, наприклад, мовна самоідентифікація (“рідна мова”).

Таблиця 5 свідчить, що лінгвістична самоідентифікація має багаторівневий характер, що є нормою для соціальної самоідентифікації (зокрема мовної) в сучасному світі. Вона віддзеркалює мовну ситуацію, що склалася в регіоні. Значущість для респондентів тієї або іншої мови визначається, серед іншого, мовною політикою загалом і політикою мовної освіти зокрема. Це особливо яскраво простежується у відповідях респондентів незмішаного походження (батько й мати є болгарами), 98,5% з яких обрали болгарську національність, а 88% відповіли, що спілкуються вдома виключно болгарською мовою. Так, 1% цих респондентів вказали, що за основної болгарської мови іноді спілкуються вдома українською, а вважають її різною мірою рідною вже 28,0% з них. Безперечно, це пов’язано передусім зі статусом мови і введенням її викладання. Так, 11,5% респондентів цієї підвибірки різною мірою спілкуються вдома російською, рідною її вважають 36,0%. Респонденти розуміють значення для себе російської мови, що є мовою викладання в школах, у їх вторинній соціалізації. Вони усвідомлюють місце цих високостатусних мов (“високих культур” за Геллнером), розвиток яких гарантується державою, в суспільстві, їх зв’язок з можливістю продовження освіти, підвищення соціального статусу і доступу до соціальних благ тощо.

За вибірковою сукупністю болгарська мовна самоідентифікація залишається найстійкішою при тому, що вона частково витісняється, особливо в підвибірці змішаного походження, конкуруючими російською і українською лінгвістичними самоідентифікаціями. Так, згідно з вибіркою серед респондентів, що показали найбільш стійку мовну самоідентифікацію, (вказали на одну мову) 35,55%

вважають рідною болгарську мову, 3,7% (в десять разів менше) – російську, 0,37% (в сто разів менше) – українську. Наші дані не спростовують висновку соціолінгвістів, які, виходячи з відомої класифікації білінгвізму Р.Белла, вважають, що двомовність у болгар у місцях компактного розселення на Одещині належить до монокультурно-координативного типу, коли друга мова вивчається з утилітарною метою⁴.

Отже, рівень болгарської етнічної і мовної самоідентифікацій, реального знання болгарської мови у наших респондентів, зокрема змішаного походження, є високим. Болгарська мова зберігає за собою функції мови внутрішньородинного спілкування і позашкільних груп. Аналіз мовної самоідентифікації наших респондентів дає підстави стверджувати, що при збереженні загалом болгарської лінгвістичної самоідентифікації, за умов конкуренції з українською і російською, остання на сьогодні має деяку перевагу. Реалізація “уніфікаційної” формули політичної нації за цих умов може привести до несприятливих для держави наслідків. Зокрема, як прогнозується деякими російськими вченими, активізації зміни самоідентифікації, передусім мовної і культурної, представниками певних національних меншин на користь російської. Вже стала класичною думка П. Бергера і Т. Лукмана про те, що “...в ситуаціях конкуренції між різними визначальними чинниками реальності терпимість стосовно різноманітних відносин з конкуруючими вторинними групами зберігається доти, поки міцно тримаються сталі зв’язки в первинній групі, в рамках якої одна реальність постійно стверджується всупереч конкурентам”⁵. За цих умов одним з можливих напрямів етнонаціональної політики України є максимально можливе підвищення етнічного статусу низькостатусних етнічних груп, зокрема через державну підтримку розвитку культур етнічних груп, передусім в галузі освіти (зваженої політики мовного навчання, обов’язкового вивчення етнічної мови, історії етногрупи), заохочення керівників місцевих органів державної влади до володіння мовою етнічної меншини тощо.

⁴ Етносоциология: Учебное пособие для вузов/ Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижева, А.А. Сусоколов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С.265.

² Стоянова Э.П. История одного языкового острова (1961 – 1993). Письменность болгарской диаспоры в Украине в социолингвистическом и стилистическом аспекте. – Велико Търново: Знак, 1997. – С.19.

³ Ковальчук В.Н., Надолишний П.И., Резник Ф.В. Одесская область в контексте этнополитической ситуации Украины//Многонациональный Одесский край: образ и реальность: Документы. Очерки. Материалы. – М.: Старый сад, 1997. Т.1. Этнополитическая модернизация. – С.23.; Надолишний П.И. Результаты социологического опроса в районах компактного расселения гагаузов в Одесской области//Многонациональный Одесский край: образ и реальность: Документы. Очерки. Материалы. – М.: Старый сад, 1997. Т.3. Этнополитическая мобилизация. – С.193, 204, 205.

⁴ Стоянов І.А., Стоянова Е.П., Дадіверін І.Г. Мова болгар України в її усній та писемній формі. – Одеса: Оптімум, 2002. – С.325, 361; Стоянова Э.П. История одного языкового острова (1961 – 1993). Письменность болгарской диаспоры в Украине в социолингвистическом и стилистическом аспекте. – С.193.

⁵ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М.: Медиум, 1995. – С.247.